

Основні проблеми теорії і практики дослідження феномена надійності в професійній психодіагностиці

У статті розглядаються питання змісту та функції надійності діяльності людини в контексті проблем професійної психодіагностики. Подається аналіз сучасного стану дослідження у цій галузі з позицій системного і суб'єктно-діяльнісного підходу.

Ключові слова: професіонал, надійність, психодіагностика, парадигма, особистісний потенціал, працездатність.

В статье рассматривается вопрос содержания и функции надежности деятельности человека в контексте проблем профессиональной психодиагностики. Делается анализ современного состояния исследований в этой сфере с точки зрения системного и субъектно-деятельного подхода.

Ключевые слова: профессионал, надежность, психодиагностика, парадигма, личностный потенциал, трудолюбие.

Дослідження проблеми професіогенезу мають давню історію і охоплюють значне коло питань, що стосуються як традиційної, зокрема для інженерної психології лінії, спрямованої на пошук засобів оптимізації професійної діяльності фахівців операторського профілю, в галузі авіації, космосу, автотранспорту, спорту, так і питань, пов'язаних із розробленням нових підходів до досліджуваної проблеми з огляду на сучасні виклики суспільства і накопичений психологією та суміжними з нею дисциплінами теоретико-експериментальний досвід.

Актуальність проблеми психологічного забезпечення надійності діяльності професіонала пояснюється передусім потребами сьогодення у підвищенні ефективності і безпечності здійснюваної суб'єктом професійної діяльності як у штатних, так і невизначених (недетермінованих) ситуаціях, що зашкоджують професійному становленню, постають, не в поодиноких випадках, чинниками породження професійної кризи, часто-густо особистісної і професійної деформації носія професійної діяльності.

За всією розмаїтістю підходів дослідники пов'язують професіоналізм особистості з реалізацією нею внутрішніх і

зовнішніх потенцій у процесі професійної діяльності. Констатується, що для успішного освоєння й виконання професійної діяльності, особливо в несприятливих (екстремальних, неординарних, нетипових і таке інше) умовах, людина змушена вдаватися до використання внутрішніх ресурсів. Зазначені ресурси використовуються людиною як для одержання корисного результату, так і для компенсації несприятливих впливів середовища (1;8).

Нааявні до теперішнього часу теоретичні розробки й накопичені емпіричні дані за різними видами професійної діяльності дають можливість констатувати значне просування на шляху до пізнання сутності професіоналізму як психологічного феномена. Проте, завдання розкриття механізмів формування й розвитку професіоналізму суб'єкта діяльності, вплив на становлення особистості як суб'єкта професійної діяльності, його психологічної надійності залишає чимало відкритих питань.

Очевидно, що наявна ситуація в психології вимагає створення інтегрального підходу до несуперечливого розуміння й розкриття поняття професіонала і професійної діяльності. Істотним внеском у створення такого підходу слугують здобутки інженерної психології, яка накопичила за свою піввікову історію значний арсенал концептуальних доробок, категорій, методів і методик, що можуть бути поширені на широкий спектр інших професійних діяльностей.

Основні аспекти пропонованого інтегративного підходу до професійної діяльності і професіоналізму суб'єкта діяльності можна, на наш погляд, звести до наступних положень.

Методологічним принципом має стати поєднання антропоцентричної, природничо-наукової, техніко-технологічної, гуманістичної парадигм з урахуванням культурно-історичного підходу, що дозволить, за умови розроблення адекватної вказаним парадигмам інструментальної бази, створити реальне підґрунтя для дослідження особистості як тотальної цілості. Відповідно до зазначених парадигм професіонал розглядається як суб'єкт діяльності, що здійснює свідому, цілеспрямовану діяльність. При цьому всі компоненти діяльності оцінюються в людському вимірі, відповідні психотехніки застосовуються так, щоб останні відповідали перспективним лініям розвитку особистості.

Основу такого підходу має становити сукупність психологічних концепцій, що продемонстрували свою дієвість при

вивченні тих чи тих аспектів професійної діяльності, серед яких 1) концепція діяльності як цілеспрямованої відкритої системи й людини як суб'єкта діяльності, що реалізує й розвиває свій потенціал у процесі діяльності; 2) концепція інформаційних і концептуальних моделей; 3) трансформаційна теорія навчання; 4) концепції впливу екстремальних умов; 5) концепція забезпечення професійної надійності людини; 6) концепції особистісних властивостей професіонала; 7) концепція збереження здоров'я й професійного довголіття; 8) концепція проектування діяльності; 9) концепція особистісної надійності тощо.

В останнє десятиліття проблема професіоналізму стала предметом пильного розгляду психологічної науки з огляду на формувальну роль діяльності в розвитку психіки людини, а також на те, що поняття “професіоналізм” може бути розкриті тільки в рамках продуктивної професійної діяльності.

Накопичені сучасною теорією і практикою психологічної науки теоретичні й емпіричні матеріали можуть служити відправною точкою для розробки інтегрального підходу до професіоналізму як психологічного феномена. В інженерній психології це роботи Г.С. Никифорова (10;11) в яких розглядається проблема самоконтролю й надійності професійної діяльності, В.А. Бодрова (4;5;6) – присвячені проблемі формування особистості професіонала. Предметом дослідницької уваги постають проблеми операціонально-значенневої структури професійного досвіду, помилок у діяльності досвідченого фахівця й ін. У психології діяльності отримали своє висвітлення проблеми професійного самовизначення (Є.О.Климов), системогенезу професійної діяльності (В.Д.Шадріков), особистісного адаптаційного потенціалу (А.Г. Маклаков), професійної адаптації й професійного довголіття, ризику в трудовій діяльності, стилю професійної діяльності тощо.

За всією розмаїтістю підходів дослідники пов'язують професіоналізм людини з реалізацією нею внутрішніх і зовнішніх потенцій у процесі діяльності. Для успішного освоєння й виконання професійної діяльності, особливо в несприятливих (екстремальних, неординарних, нетипових і таке інше) умовах, людина змушена вдаватися до використання внутрішніх ресурсів. Зазначені ресурси використовуються людиною як для одержання корисного результату, так і для компенсації несприятливих впливів середовища.

Сформована ситуація в психології вимагає створення інтегрального підходу до професіоналізму й професійної діяльності людини. Істотним внеском у створення такого підходу можуть стати здобутки інженерної психології, яка нагромадила за свою піввікову історію великий арсенал теоретичних концепцій, категорій, методів і методик, що можуть бути поширені на широкий спектр професійних діяльностей.

Теоретичну основу пропонованого підходу має становити сукупність психологічних концепцій, що продемонстрували свою дієвість при вивченні окремих аспектів професіоналізму й професійної діяльності, серед яких: 1) концепція діяльності як цілеспрямованої відкритої системи й людини як суб'єкта діяльності, що реалізує і розвиває свій потенціал у процесі діяльності; 2) концепція інформаційних і концептуальних моделей; 3) трансформаційна теорія навчання; 4) концепції впливу екстремальних умов; 5) концепція забезпечення професійної надійності людини; 6) концепції вимог до властивостей людини-професіонала, професійного відбору, тренажерної підготовки й спеціальної реабілітації людей після напруженої та небезпечної професійної роботи; 7) концепція збереження здоров'я й професійного довголіття; 8) концепція проектування діяльності, також ряд інших концепцій.

Аналіз літератури, присвяченої різнобічним аспектам проблеми надійності професійної діяльності людини, засвідчує, що проблеми професійного потенціалу особистості, психологічної надійності професійної діяльності розкриваються через вивчення соціально-психологічного аспекту (особистісного потенціалу). При чому соціально-психологічні особливості потенціалу особистості, як багаторівневого й багатокомпонентного утворення, конкретизуються в понятті особистісного потенціалу.

Поняття “професійно-особистісний потенціал” орієнтовано на розгляд людини як цілісного суб'єкта професійної діяльності. Цілісність у цьому випадку означає: здатність до самоперетворення й саморозвитку, що характеризує дієву позицію суб'єкта діяльності, спрямовану на творче самовираження; повноту представленості особистісних властивостей і якостей фахівця, що забезпечують у системній сукупності його здатність виступати в ролі суб'єкта професійної діяльності; єдність

структурних елементів особистісного потенціалу фахівця залежить не стільки від якого-небудь одного елемента, скільки від способу їхньої інтеграції. Даний процес протікає аналогічно розвитку будь-якої інтегральної здатності особистості, тобто на основі єдності загальних (індивідуально-типологічні, інтелектуальні), спеціальних (кваліфікаційні, професіональні) особистісних властивостей.

Взаємозв'язок поняття потенціалу з категорією розвитку обумовлює його системну природу. Системний аналіз, у такому випадку, має здійснюватися в трьох площинах дослідження: предметної (компонентно-структурної), що припускає вивчення, з одного боку, складу компонентів, а з іншого боку – зв'язків між компонентами даної системи; функціонування (зовнішнє й внутрішнє); історичної (дослідження генезису системи і прогнозу її розвитку).

Компонентно-структурний аналіз дозволяє розглянути особистісний потенціал фахівця в якості дворівневої біосоціальної системи, що складається в процесі перетворення в онтогенезі наявних природних особливостей особистості у професійні здатності. При аналізі професійно-особистісного потенціалу в історичній (генетично-прогностичній) площині доречним буде, гадаємо, звернутися до функціонально-генетичного підходу до вивчення здатностей, виходячи з того, що професійні здатності в структурі особистісного потенціалу фахівця розвиваються на основі природних особливостей. При цьому соціально-професійні особливості середовища можуть як сприяти розкриттю професійних здатностей, формуванню пов'язаних з ними професійно важливих якостей, спрямованості, психологічної надійності, так і діяти прямо протилежно.

Характерні особливості системи в цілому виступають системоутворюючою основою, що поєднує складові елементи як відносно однорідні, і передбачають наявність більш широкої системи, до якої входить дана конкретна система. Для особистісного потенціалу більш широкою системою є, по-перше, професійна діяльність і, по-друге, фахівець як носій потенціалу. Системоутворюючою ознакою є професійна спрямованість та психологічна надійність, що визначає напрямок, глибину й успішність становлення і розвитку особистісного потенціалу.

Генезис і структурний аналіз особистісного потенціалу професіонала дають підстави для розуміння механізму його

функціонування. Так, зовнішнє функціонування забезпечується включеністю особистості в професійну діяльність, у той же час, потенціал характеризує не тільки особистість, але й особливості соціального середовища, у якій здійснюється професійна діяльність. Отже, зовнішнє функціонування професійно особистісного потенціалу фахівця визначається взаємодією соціального середовища, професійної діяльності з особистістю фахівця, її формування в умовах конкретного підприємства й т.д.

Внутрішнє функціонування елементів, які утворюють потенціал, забезпечує процес безперервного професійно обумовленого розвитку особистості, її переходу від однієї стадії професіоналізації до іншої. В рамках окремої стадії розвитку відбувається нагромадження якісно нових елементів, які утворюють, у свою чергу, потенційний резерв розвитку. Відзначимо при цьому, що потенційна сфера, що накопилася в межах однієї стадії на базі узагальнення й перетворення структур попереднього рівня, відкриває можливість розвитку особистості фахівця в різних напрямках і створює в той же час детермінанти реалізації лише деяких із цих напрямків.

Маємо звернути увагу і на той факт, що цілісне розкриття феномена психологічної надійності професіоналу стає неможливим без урахування негативних факторів, що впливають на особистість професіонала, в тому разі і її здоров'я. Незаперечним є факт, що постійна нервова напруга, стомлення відзначаються як самі негативні фактори професійної діяльності з огляду їх впливу на здоров'я. Водночас до суб'єкта професійної діяльності висуваються певні вимоги до надійності виконання останньої. Серед джерел психологічної ненадійності називаються ті, що пов'язані з порушеннями в саморегуляції психічних станів, з недостатньою виразністю певних рис особистості. Надійність професійної діяльності передбачає безпомилкове виконання людиною покладених на неї професійних обов'язків (функцій) упродовж певного часу й при заданих умовах діяльності. Досягнення безпомилкового й своєчасного виконання дій і діяльності загалом є результатом нормального, здорового функціонування різних підсистем організму й психіки людини. Професіонал, який володіє необхідними професійно важливими якостями та необхідною кваліфікацією, може виявитися професійно ненадійним, в першу чергу, психологічно.

На психологічну надійність професійної діяльності людини після необхідної підготовки й первинної адаптації, зазвичай, впливають найрізноманітніші фактори. До числа найвагоміших можна віднести мотивацію до здійснюваної діяльності, пережиті в процесі діяльності негативні функціональні стани (перевтомлення, монотонія, стрес тощо), психологічний клімат у колективі та ін. Основу ж надійності особистості професіонала становлять певні риси характеру до яких, за даними літератури, належать: самоконтроль, відповідальність, почуття боргу, дисциплінованість, адекватна самооцінка, вольові якості й самовладання.

I, навпаки, серед можливих причин ненадійних дій суб'єкта професійної діяльності, найрозповсюдженою є динаміка розкриття працездатності, характеристикою її основних фаз (адаптації, стійкої працездатності і її падіння).

Для фази адаптації характерні певні витрати часу на досягнення та безпомилковості, точності й швидкості виконання дій, тобто перехід у фазу стійкої працездатності.

Настання третьої фази супроводжується падінням працездатності, обумовленим розвитком стомлення. Цей психічний стан є одним із найпоширеніших у практиці професійної діяльності. Стійке перебування в ньому становить серйозну загрозу соматичному і психічному здоров'ю. Характерні ознаки його прояву полягають у наступному.

Загальне зниження працездатності усвідомлюється людиною як неможливість продовжувати свою діяльність належним чином. Виникаючий під впливом стомлення розлад уваги знаходить вираження у звуженні її обсягу, погіршенні перемикання і розподілу. Утруднення в сенсорній області зводяться до збільшення абсолютних і диференціальних порогів чутливості. У моторній сфері стомлення викликає порушення ритму, точності й координації рухів. Збільшується час простої сенсомоторної реакції та реакції вибору. Знижуються показники короткочасної пам'яті, темп мислення, точність і швидкість утворення логічних взаємозв'язків. Загалом відзначається погіршення якості розумової роботи. Знижується ефективність самоконтролю і, відповідно, зростає число помилкових дій. У стані стомлення погіршуються характеристики вольових якостей особистості, а саме – рішучості, наполегливості, витримки. Зрозуміло, що вимір

стомлення являє собою завдання виняткової практичної важливості.

Водночас, очевидно, що для цілісного вивчення феномена психологічної надійності професіонала тільки механізму погодженості зовнішніх і внутрішніх детермінант недостатньо. Провідним чинником постає взаємодія регуляторних систем, відповідальних за саморегуляцію поведінки, діяльності і психічного стану.

Розглядаючи роль саморегуляції в розвитку психологічної надійності особистості професіонала можна сказати, що саморегуляція є системоутворюючим фактором цілісності суб'єкта професійної діяльності, тобто суб'єкт діяльності не розподіляє напрямом зусиль на регуляцію або діяльності, або власного стану. Високий рівень взаємодії регуляторних систем професійної діяльності й психофізіологічного стану забезпечує сприятливі функціональні стани, які, в свою чергу, сприяють успішному протистоянню дії несприятливих факторів професійного середовища і розвиток особистості професіонала.

Ще одним фактором психологічної надійності професіонала є глибина й зміст переживань ситуацій, труднощів і свого ставлення до них. Особливе значення для людини в її протидії труднощам і стресогенним впливам професійного середовища має ієрархія потреб, які людина може задовольнити у своїй роботі і, які вона переживає найбільше, а також ієрархія цінностей, якими вона керується. Саме ці фактори визначають спрямованість саморегуляції на виконання діяльності за рахунок погіршення стану або на оптимізацію свого стану ціною зниження ефективності й надійності діяльності. В екстремальних (незвичайних, нетипових, нештатних тощо) ситуаціях при певному рівні розвитку особистісних і професійних якостей ефективність та надійність діяльності починають більшою мірою визначатися вищими потребами, іншою базовою системою цінностей. Так, огляд літератури засвідчує, що найпоширенішими видами ставлення людини до професійної діяльності є оцінні, значеннєві й ціннісні. Оцінне ставлення виконує функції виокремлення ціннісних властивостей об'єктів, вираження суб'єктивного ставлення людини до дійсності, регуляції поведінки і діяльності. Психологічні дослідження стійких позитивних і негативних відносин людини до професії здійснювалися у зв'язку з особливим сприйняттям людиною своєї роботи; із продуктивністю, надійністю і

успішністю діяльності; зі специфікою її психічної регуляції; з розвитком у неї професійно важливих якостей, особистості в цілому; з ідентифікацією людини із професією. Водночас дослідницька стратегія редукції до полярних оцінок безлічі емпіричних конкретних ставлень суб'єктів до своєї професії висвітила той факт, що однакове за знаком оцінне ставлення може базуватися на різних за змістом, що задовольняють у діяльності потребах.

Ще однією складовою психологічної надійності особистості професіонала, за даними літературних джерел, є “Я-концепція”, в заломленні до предмета нашого розгляду – професійна “Я – концепція”, яка розглядається дослідниками як система уявлень людини про себе як про суб'єкта професійної діяльності. У ній людина узагальнює уявлення про себе в різноманітних, реальних зв'язках і стосунках, що реалізуються нею упродовж її професійного шляху. Уявлення про себе як про суб'єкта професійної діяльності відбивають конкретні риси людини, співвіднесені нею з характеристиками професійної діяльності, статусно-посадовими позиціями. Взаємодія зазначених компонентів в цілісній “Я – концепції” визначаються реальними відносинами людини, конкретними життєвими обставинами, місцем професії в житті людини і місцем самої людини в професії. Під цим кутом зору виокремлюються дві лінії подальшого дослідження феномена психологічної надійності професіоналу, одна з яких притаманна на початковій стадії формування професійної “Я – концепції”, тобто на початковому етапі освоєння професійної діяльності, і передбачає перехід особистості на наступний етап професіоналізації.

Інший вектор становлення психологічної надійності особистості професіонала полягає в небажанні суб'єкта діяльності, який вже має певний досвід успішної діяльності, змінювати ні себе, ні своєї діяльності. Таке ставлення викликає низький рівень емоційної стабільності, підвищену чутливість до негативних впливів, накопичення негативних переживань, болісно реагують на ситуації, що зачіпають їх самоповагу.

Критерієм сформованої професійної “Я – концепції” постає, в цьому випадку, соціально-психологічне самопочуття особистості професіонала.

Під соціально-психологічним самопочуттям розуміється емоційно-оцінне ставлення особистості до здійснюваної

діяльності та власного становища, іншими словами соціально-психологічне самопочуття – це інтегральна характеристика, яка відбиває рівень психологічної комфортності, ступінь врівноваженості, збалансованості і гармонійності внутрішнього стану професіонала. Вивчення зазначеного вище критерію стає можливим, переважно, за допомогою непрямих індикаторів, таких, як оцінка суб'єктом задоволеності своєю професійною діяльністю (у цілому і різних її аспектах), рівень оптимістичності в оцінках перспектив, самооцінки настрою та психологічного стану.

Підсумовуючи огляд напрямків дослідження психологічної надійності професіонала, маємо констатувати, що попри достатню кількість досліджень, які присвячені вивченню окремих її складових, питання основ її формування, в рамках теоретико-експериментальних досліджень, залишається відкритим і складає окрему перспективну лінію досліджень.

Список використаних джерел

1. Анциферова Л.И. Личность в трудных жизненных условиях: переосмысливание, преобразование ситуации и психологическая защита / Л.И.Анциферова // Психологический журнал. – 1994. – № 1. – С. 3 – 18.
2. Балл Г.А. Понятие “личная надежность” в гуманистической интерпретации / Г.А.Балл // Вісник НТУ “КПІ”. Філософія. Психологія. Педагогіка.: Зб. наукових праць – К.: ІОЦ “Політехніка”, 2001. – № 3. – Кн.1. – С. 43-46.
3. Безносков С.П. Профессиональная деформация личности / С.П.Безносков – СПб.: Речь, 2004. – 272 с.
4. Бодров В.А., Орлов В.Я. Психология и надежность: человек в системах управления техникой / В.А.Бодров, В.Я.Орлов. – М.: Изд-во “Институт психологии РАН”, 1998. – 288 с.
5. Бодров В.А. Психология профессиональной пригодности / В.А.Бодров – М.: ПЕР СЭ, 2001. – 511 с.
6. Бодров В.А. Психология профессиональной деятельности. Теоретические и прикладные проблемы / В.А.Бодров – М.: Изд-во “Институт психологии РАН”, 2006. – 623 с.
7. Вірна Ж.П. Мотиваційно-сміслова регуляція у професіоналізації психолога / Ж.П.Вірна. – Луцьк: РВВ “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2003. – 320 с.

8. Дикая Л.Г. Психологические проблемы профессиональной деятельности / Л.Г.Дикая – М.: Наука, 1991 – 168 с.
9. Котик І.О. Надійність як властивість індивіда та особистості / І.О.Котик // Зб.наук.праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України (за ред. С.Д.Максименка). – К.: Гнозис, 2005. – Т.6. – Вип.6. – С.175-182.
10. Никифоров Г.С. Самоконтроль как механизм надежности человека-оператора / Г.С.Никифоров – Л.: Изд-во ЛГУ, 1977. – 112 с.
11. Никифоров Г.С. Надежность профессиональной деятельности / Г.С.Никифоров // Никифоров Г.С. Психология здоровья. Учебное пособие. – СПб.: Речь, 2002. – С.158-163.
12. Пушкин В.Н. Проблема надежности. Философский очерк / В.Н.Пушкин – М.: Наука, 1971. – 191 с.
13. Сарычев С.В. Из истории исследования надежности в отечественной психологии / С.В.Сарычев // История отечественной и мировой отечественной мысли. Постигая прошлое, понищать настоящее, предвидеть будущее. Материалы международной конференции по истории психологии “IV московские встречи” (отв. ред. А.Л.Журавлев, В.А.Кольцова, Ю.Н.Олейник) – М.: Изд-во “Институт психологии РАН”, 2006. – С.277-284.
14. Татенко В.А. Психологические стратегии и технологии актуализации субъективного потенциала человека / В.А.Татенко // Психологія на перетині тисячоліть: Збірник наукових праць учасників П'ятих Костюківських читань: В 3 т. – К.: Гнозис, 1998. – Т.ІІІ – С. 308-314.

The questions of the maintenance and function of reliability of the person's activity in the context of professional psychodiagnostics are considered in the article. The analysis of a present-day condition of the research in this branch is determined in positions of the system and subject-activity approach.

Key words: a professional, reliability, psychodiagnostics, a paradigm, personality's potential, working capacity.

Отримано: 24.09.2008.